

Een professional met diepgang III

Competenties voor de hbo-theoloog

Een geactualiseerd opleidingsprofiel
en opleidingskwalificaties
van de hbo-opleiding Godsdienst-Pastoraal Werk

april 2017

Inhoudsopgave

Woord Vooraf	4
Inleiding	5
Hoofdstuk 1	
De opleiding Godsdienst Pastoraal Werk (GPW) als onderdeel van het domein sociaal-agogische opleidingen	8
1.1 De opleiding GPW en opleidingen Sociaal Werk	8
1.2 De missie van Sociaal Werk	8
1.3 Trends en ontwikkelingen binnen het professioneel handelen van de sociaal-agogische en religieus-agogische professional	9
1.4 Taakgebieden van het sociaal-agogisch handelen	10
Hoofdstuk 2	
De hbo-theoloog	11
2.1 Het werkveld van de hbo-theoloog	11
2.2 De missie: een professional met diepgang	11
2.3 De kernkwaliteiten van de hbo-theoloog	11
2.4 De generieke competenties van de hbo-theoloog	12
2.5 Onderscheid in kern- en generieke competenties	12
Hoofdstuk 3	
Opleidingskwalificaties van de hbo-theoloog	13
3.1 De opleidingscompetenties	13
A. Kerncompetenties van het religieus-agogisch handelen	13
B. Generieke competenties	15
Hoofdstuk 4	
De 'body of knowledge' van de opleiding Godsdienst-pastoraal werk	17
Hoofdstuk 5	
Het eindniveau van de opleidingskwalificaties GPW	24
Aanbevelingen	25
Geraadpleegde literatuur	26
Geraadpleegde websites	27

Dit document beschrijft het geactualiseerde competentieprofiel van de hbo-theoloog.

Het bouwt voort op *Professional met Diepgang, Domeincompetenties voor de Bachelor of Theology*, dat in 2006 is opgesteld door het Brancheoverleg Godsdienst Pastoraal Werk (GPW) en in 2011 is dit herzien (PmD II). In deze nieuwe versie worden de opleidingskwalificaties die in beide documenten zijn geformuleerd bewerkt en geactualiseerd in aansluiting op recente ontwikkelingen binnen het domein van de Hogere Sociale Studies en in aansluiting bij andere relevante ontwikkelingen, zoals o.a. beschreven in het KNAW-rapport *Klaar om te wenden* en het WRR-rapport *Geloven in het publieke domein*.¹

Anders dan binnen het wetenschappelijk onderwijs, waar religiewetenschap en theologie behoren tot het domein van de geesteswetenschappen, is er binnen de wereld van het hoger beroepsonderwijs voor gekozen opleidingen die zich richten op godsdienst, levensbeschouwing en pastoraat onder te brengen bij het sociaal-agogisch domein. Deze keuze benadrukt het deels agogische karakter van de opleidingen GPW, die steeds gericht zijn op de beroepsuitoefening van de bachelor theologie. Het doet daarmee voor een deel recht aan het karakter van de studie en de beroepsuitoefening van de theoloog, maar slechts voor een deel; voor een ander deel onderscheidt de hbo-theoloog zich van de sociale agogen op een aantal punten die sterk de eigenheid van het beroep bepalen. Die eigenheid zal in dit document onder meer blijken uit een aantal competenties, die specifiek gelden voor de opleiding tot hbo-theoloog en buiten het brede domein van de sociale agogiek vallen. De plaatsing van het werk van de hbo-theoloog binnen het brede veld van sociaal werk is evenwel in overeenstemming met een groeiende beroepspraktijk, waarin theologen hun eigensoortig beroep uitoefenen als collega's van sociaal-agogen.

Mede daarom is het adequaat dat het Brancheoverleg voor de GPW-opleidingen ervoor heeft gekozen het competentieprofiel van de bachelor theologie in te voegen binnen het sociaal-agogisch domein, uiteraard met behoud van het specifiek op theologie en zingeving gerichte karakter van GPW.

De term 'godsdienst-pastoraal werker', waarmee de hbo-theoloog wordt aangeduid, getuigt van de verwantschap met de sociaal-agogische collega's, de eigen identiteit van deze 'levensbeschouwelijk' professional en sluit daarnaast aan bij de gangbare benaming van de opleiding in het CROHO.

De aanduiding hbo-theoloog omvat in dit document verschillende levensbeschouwelijke oriëntaties, waaronder als belangrijkste in Nederland het christendom, het Jodendom, het humanisme, de islam, het boeddhisme, het hindoeïsme.

¹ Clevers, H. e.a., *Klaar om te wenden*. De academische bestudering van religie in Nederland: een verkenning. Amsterdam: KNAW, 2015. En tevens: Donk van de, W.B.H.J e.a., *Geloven in het publieke domein*. Verkenningen van een dubbele transformatie. Amsterdam: AUP, 2006.

Inleiding

In juni 2015 heeft de agendacommissie van het Brancheoverleg de lectoren van CHE, Viaa, Fontys en Windesheim gevraagd om het beroepsprofiel van de hbo-theoloog te actualiseren. In de projectopdracht werd gesproken over een uitwerking in twee fasen, te weten:

- 1) een toekomstverkenning gericht op de positie, rol en profilering van de hbo-theoloog binnen de samenleving van 2025, en daaruit volgend
- 2) een geactualiseerd beroepsprofiel.

In een reactie op dit voorstel hebben lectoren van genoemde opleidingen aangegeven dat de voorgestelde toekomstverkenning en actualisering van het beroepsprofiel van de hbo-theoloog – gelet op de complexiteit van de vraagstelling - een veel grondiger onderzoek zouden vereisen dan het projectvoorstel toelaat. Op grond hiervan is in overleg met de agendacommissie van het Brancheoverleg in juni 2015 besloten om het projectvoorstel op te splitsen in twee gedeelten:

- 1) een eerste kleinschalige verkenning van het beroepsperspectief van de hbo-theoloog, uitmondend in een geactualiseerd beroepsprofiel dat door opleidingen kan worden gebruikt voor de inrichting van hun curriculum, en
- 2) de aanvraag van een RAAK-subsidie waarmee bovengenoemde vragen diepgaander kunnen worden onderzocht in een tweede fase na vaststelling van het geactualiseerde profiel.

Doel van het project

Doel van dit project is om te komen tot een voorlopige actualisering van het bestaande beroepsprofiel van de hbo-theoloog, zoals dat in 'Professional met Diepgang II' wordt verwoord. Deze actualisering kan vervolgens als uitgangspunt dienen voor een veel breder en meer gefundeerd onderzoek naar de plek die de hbo-opgeleide theoloog anno 2025 zou kunnen innemen.

Voorgestelde resultaten

Het project kent drie opbrengsten:

1. Een eerste beschrijving van het beroepsperspectief van de hbo-theoloog. Hieronder verstaan we een eerste verkenning van de reële kansen en mogelijkheden voor de uitoefening van het beroep van hbo-theoloog in de Nederlandse samenleving van 2025.
2. Een op grond van dit perspectief geactualiseerd beroepsprofiel van de hbo-theoloog. Uitgangspunt

hiervoor zal zijn het profiel zoals dat in 'Professional met Diepgang II' is verwoord.

3. Een aantal aanbevelingen voor vervolgonderzoek. Deze aanbevelingen zijn gerelateerd aan de kansen, maar ook aan mogelijke bedreigingen, die de inventarisatie onder opbrengst 1 zal hebben opgeleverd.

Op initiatief van het Brancheoverleg is een projectgroep ingesteld bestaande uit een aantal lectoren van de CHE, Viaa, Windesheim en Fontys. Het Brancheoverleg wil een vervolg geven aan de in dit profiel verwerkte resultaten door een proces in te richten dat moet leiden tot verdere validering en tot de vaststelling van het werkingsgebied.

Werkwijze

De werkgroep bestaande uit dr. S. (San) van Eersel (Windesheim), dr. R. (René) Erwich (CHE en voorzitter), dr.ir. M. (Marja) Jager-Vreugdenhil (Viaa) en dr. A.J. (Hans) Jonker (Fontys) heeft de actualisering van het profiel ter hand genomen door middel van de volgende stappen:

1. Het inventariseren, lezen en analyseren van relevante documenten die betrekking hebben op de profilering van de hbo-theoloog. Hiertoe werden relevante bron-documenten bestudeerd op trends en ontwikkelingen die voor het beroep en de ontwikkeling van het beroep van de hbo-theoloog van betekenis zijn (vgl. het literatuuroverzicht achterin dit document)
2. Een nadere analyse van de betekenis van deze documenten voor een actualisering van het bestaande profiel *Een professional met diepgang II*.
3. Een toetsing van het geactualiseerde profiel bij een selectie van relevante sleutelfiguren uit het domein en de verwerking van feedback in het geactualiseerde profiel.
4. Een slotrapportage van de bevindingen. Deze rapportage omvat zowel een eerste en voorlopige beschrijving van het beroepsprofiel van de toekomstige hbo-theoloog, als ook een aantal aanbevelingen voor het eerdergenoemde vervolgonderzoek.

De beschrijving van het profiel en de opleidingskwalificaties baseert zich qua inhoud in hoofdzaak op het document *Professional met Diepgang II*. Wat betreft kader en vorm sluit de beschrijving aan bij *Vele takken, één stam* (2008). Tevens verhoudt het profiel zich tot het vernieuwde conceptcompetentieprofiel van Sociaal Werk. Wat betreft het niveau richt het geactualiseerde profiel zich op het GPW-bachelorniveau en hierbij is de opleiding GL buiten beschouwing gelaten vanwege eigen accenten en de relatie met het educatieve domein.

Verhouding tot het domeinprofiel Sociaal Werk

Tijdens het schrijven van dit profiel (2016) werd tegelijkertijd ook aan een nieuw opleidingsprofiel Sociaal Werk geschreven door vertegenwoordigers van het landelijke opleidingsoverleg in het sociaal-agogisch domein. Dit betrof een herziening van het profileringskader *Vele takken, één stam*, dat op zijn beurt een vervolg was op de *Profilering Agogische Domeinen*. Deze documenten beschrijven overkoepelend en kaderstellend de sociaal-agogische competenties die gemeenschappelijk zijn voor alle opleidingen binnen het domein.

De opleidingskwalificaties van de hbo-opleiding GPW zijn in *Een professional met Diepgang* beschreven in het kader van de sociaal-agogische opleidingen, omdat de GPW-opleidingen zijn ondergebracht binnen het sociaal-agogisch domein. Deze positionering benadrukt het deels agogische karakter van de opleidingen GPW.

Een deel van de GPW-competenties is afgeleid van de competenties van het Sociaal Werk-profiel; een ander deel van de competenties geldt specifiek voor de hbo-theoloog. In het bijzonder moet hierbij gedacht worden aan de verbinding van theologische kennis en hermeneutische vaardigheid.

Voor het deel dat wel refereert aan de Sociaal Werk-competenties is nagegaan in hoeverre de beoogde bijstelling in het profiel Sociaal Werk aanleiding gaf tot wijzigingen in het GPW-profiel. Daartoe is een concept van het nieuwe domeinprofiel Sociaal Werk geraadpleegd ten behoeve van de bijstelling van het profiel en de kwalificaties van de opleidingen GPW.² Daarnaast is op basis van eigen studie ook nagegaan op welke manier de algemeen agogische, maar ook de specifiek theologische competenties, bijgesteld zouden moeten worden naar aanleiding van de recente maatschappelijke ontwikkelingen.

Tevens is rekening gehouden met de eisen die gesteld worden aan de kwaliteit van de bachelor-afgestudeerde, zoals recent verwoord in de hbo-agenda *Kwaliteit als Opdracht (KaO) en in Beoordelen is Mensenwerk*.³

Daarin wordt gesteld dat een hbo-opgeleide dient te voldoen aan de volgende standaard:

- een gedegen theoretische basis
- responsiviteit en openheid ten opzichte van culturele ontwikkelingen
- ondernemerschap
- onderzoekend vermogen om bij te kunnen dragen aan de ontwikkeling van het beroep,
- voldoende professioneel vakmanschap, en tenslotte
- beroepsethiek en maatschappelijke oriëntatie die past bij een verantwoordelijke professional.
- vanzelfsprekend maakt de internationale dimensie onderdeel uit van elk aspect van deze standaard.

Om expliciet te voldoen aan de eis van een gedegen theoretische basis is in dit document een extra onderdeel opgenomen over de *body of knowledge* van de opleiding GPW, gevolgd door een algemene indicatie van het niveau waarop de beschreven competenties moeten worden beheerst.

Vanwege de eis dat de afgestudeerde over het onderzoekend vermogen dient te beschikken om bij te kunnen dragen aan de ontwikkeling van het beroep heeft de competentie professionalisering extra aandacht gekregen.

De eis van een voortdurende onderzoekende en innoverende houding van de professional komt voort uit de veranderde context van de GPW-er, die steeds minder vaak is geïnstitutionaliseerd. Binnen deze context zijn hbo-theologen niet langer alleen binnen kerkelijke organisaties werkzaam, maar ook binnen een groeiende diversiteit aan werkomgevingen (in instellingen voor zorg en welzijn, binnen leger en justitie, in ondernemingen). Deze bredere werkcontext bestaat uit meer fluïde gemeenschappen of netwerken dan voorheen (bijvoorbeeld als vrijgevestigde professional). Dit geldt voor alle hbo-professionals in zekere mate⁴, en voor mens- en maatschappijgerichte beroepen waar ook GPW onder valt in nog sterkere mate.

2 De projectgroep heeft gewerkt met een conceptversie van het nieuwe profiel Sociaal Werk (versie 0.6/14.03.2016). De definitieve versie van dit profiel wordt in de loop van 2016 verwacht.

3 *HBO-Raad, Kwaliteit als Opdracht*. Leiden, 2009 en Andriessen, D., *Beoordelen is mensenwerk*. Vereniging Hogescholen. Den Haag, 2014.

4 Andriessen, D., *Praktisch relevant én methodisch grondig? Dimensies van onderzoek in het HBO*. Utrecht: HU, 2014.

Omdat de context waarin hbo-theologen werken zo divers en in ontwikkeling is, is de formulering van de kwalificaties zo weinig mogelijk gespecificeerd naar traditionele taakgebieden, zonder deze overigens te willen uitsluiten. Dat binnen de opleiding voldoende aandacht wordt besteed aan de beroepsethiek en maatschappelijke oriëntatie lag reeds in de bestaande competenties besloten.

De internationale dimensie is verweven in alle overige onderdelen. In het curriculum van de opleiding dient de internationale oriëntatie tot uiting te komen, waarbij interculturele sensitiviteit aandacht dient te krijgen.

Hoofdstuk 1

De opleiding Godsdienst Pastoraal Werk (GPW) als onderdeel van het domein sociaal-agogische opleidingen

1.1 De opleiding GPW en opleidingen Sociaal Werk

De opleiding GPW leidt op tot hbo-theoloog, met functies zoals kerkelijk werker, pastoraal of diaconaal werker, algemeen levensbeschouwelijk werker of re-li-ondernemer.⁵ De hbo-theoloog is gespecialiseerd in het begeleiden van mensen met betrekking tot de levensbeschouwelijke aspecten van het leven. Hij werkt binnen kerken en instellingen of als vrijgevestigd levensbeschouwelijk werker of consultant.⁶

De bacheloropleiding GPW behoort binnen het hoger beroepsonderwijs tot de sociaal-agogische opleidingen en leidt op tot de graad van Bachelor of theology. In beginsel is het mogelijk dat deze binnen het hbo en vervolg krijgt in een masteropleiding GPW.⁷ In het nieuwe profiel wordt de concrete beroepsbeoefening van Sociaal Werkers onderverdeeld in drie landelijk gedefinieerde profielen: Welzijn en Samenleving, Zorg en Jeugd. Daarbij wordt opgemerkt dat deze profielen soms in combinatie zullen voorkomen in de beroepspraktijk, en dat er ook overschrijdende perspectieven of thematische perspectieven zijn waarin sociaal werk van betekenis is en die niet direct binnen deze profielen geduid kunnen worden. De hbo-theoloog heeft bij uitstek een profiel dat een dergelijk overschrijdend en thematisch perspectief heeft. Het is overschrijdend omdat de hbo-theoloog zich zowel richt op individuele pastorale zorg als op ontwikkeling van geloofsgemeenschappen en de verbinding van geloofsgemeenschappen met andere gemeenschappen. Ook thematisch is het theologisch profiel onderscheidend van andere sociaal-agogische beroepen.

5 Wellicht zou de aanvulling met de (kerkelijk) jongerenwerker wenselijk zijn, echter deze opleiding wordt nu in zeer geringe mate aangeboden.

6 VTES, p. 11.

7 Op het moment van afronding van dit document is er geen aparte hbo-master GPW, wel bieden enkele opleidingen een uitstroompakket aan gericht op de geestelijke verzorging binnen de master Godsdienstleraar. Fontys Hogescholen en Windesheim kennen een Master-GL met een GV-uitstroom.

Dit hoofdstuk vervolgt met een beschrijving van het brede en generieke domein van de sociaal agogische opleidingen en beroepen, waaronder de opleiding GPW en de hbo-theoloog ressorteren. Hoofdstuk 2 bespreekt vervolgens wat specifiek is voor de opleiding GPW en de hbo-theoloog.

1.2 De missie van Sociaal Werk

In het concept Profiel Sociaal Domein wordt de profilering van de sociaal-agogische opleidingen beschreven. De missie die daar wordt geformuleerd voor het sociaal werk is ontleend aan de internationale organisaties IASSW en de IFSW⁸ en luidt:

The Social Work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to Social Work.

Dit impliceert dat sociaal-agogisch werk

- bepaalde doelen nastreeft (sociale verandering, probleemoplossing, toerusting en bevrijding) teneinde een gewenste eindtoestand ('well-being') te bereiken,
- daartoe bepaalde kennis en vaardigheden benut (*theories*),
- en intervenueert op een specifiek punt in het sociale systeem (the point where people interact with their environments) en zich daarbij baseert op zekere waarden (*human rights and social justice*).

Het sociaal-agogisch handelen is in essentie gericht op het sociaal functioneren van mensen oftewel hun deelnemen aan het maatschappelijk leven. Aspecten daarvan op verschillende niveaus zijn:

- Individueel sociaal functioneren: relationele autonomie. Dit aspect heeft betrekking op het gegeven dat mensen individu willen zijn én verbonden willen zijn met anderen. Enerzijds gaat het om zelfbepaling, zelfregie en authenticiteit. Anderzijds om het willen meedoen met en meetellen bij anderen, participeren.
- Sociaal functioneren van netwerken. Dit aspect heeft betrekking op het functioneren van netwerken, waarbij het PDM doelt op allerlei menselijke verbanden, waaronder familie, scholen, verenigingen en cultuurgemeenschappen, en ook virtuele netwerken. Deze netwerken zijn belangrijk voor het individueel sociaal functioneren.

8 De International Association of Schools of Social Work en de International Federation of Social Workers.

- Sociaal functioneren van gemeenschappen. Het PDM doelt hiermee op meer gedifferentieerde, complexe en omvangrijke verbanden dan bij netwerken, bijvoorbeeld buurten, wijken met gedifferentieerde cultuurgemeenschappen, steden met gedifferentieerde sociale vraagstukken. Het gaat hierin om de realisatie van waarden als rechtvaardigheid, rechtsgelijkheid, kansengelijkheid en veiligheid, die belangrijk zijn voor het sociaal functioneren van mensen en netwerken.⁹

Zowel de sociaal-agogische als ook de religieus-agogische professional werkt in zeer diverse sociale contexten, waarbinnen mensen, groepen en organisaties functioneren. In zijn werk is vaak een combinatie nodig van het werken vanuit het perspectief van het individueel sociaal functioneren, het perspectief van netwerken (specifiek ook vaak: geloofsgemeenschappen) en het perspectief van een veel grotere gemeenschap, vooral als het gaat om het nastreven van waarden van rechtvaardigheid en barmhartigheid. In alle gevallen zijn de opgaven, waar het sociaal-agogisch werk voor staat, tijd- en cultuurgebonden en hebben ze een normatieve dimensie.

1.3 Trends en ontwikkelingen binnen het professioneel handelen van de sociaal-agogische en religieus-agogische professional.

In de afgelopen jaren is het sociaal domein sterk in ontwikkeling en daarmee ook de professie van de sociaal-agogen. Zeer bepalend hierin is de grote stelselwijziging, concreet de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning, de Zorgverzekeringswet, de Wet langdurige zorg, de Jeugdwet, de Participatiewet en de Wet op het passend onderwijs. Deze stelselwijziging heeft grote veranderingen in de Nederlandse verzorgingsstaat ten gevolge en beoogt een duidelijke cultuurverandering. Belangrijke elementen in de beoogde cultuurverandering zijn een nadrukkelijker beroep op zelfregie en het vinden van eigen oplossingen voor problemen, gepaard met een grotere rol voor informele sociale netwerken rond mensen die ondersteuning nodig hebben. Daarnaast wordt gestuurd op meer efficiëntie en resultaatgerichtheid in de professionele zorg. Van sociaal-agogen wordt in toenemende mate gevraagd om niet zozeer zelf mensen individueel te begeleiden, maar veel meer mensen te ondersteunen om samen met de voor hen relevante netwerken hun sociaal functioneren vorm te geven.

Dat betekent een nauwere samenwerking met niet-professionals: leden van deze netwerken, vrijwilligers, of mensen die elkaar als lotgenoten helpen vanuit hun ervaringsdeskundigheid.

Voor het domein van de hbo-theoloog betekent dit net als voor andere sociaal-agogen dat het perspectief van het sociaal functioneren van netwerken en gemeenschappen belangrijker wordt dan voorheen. De betekenis van netwerken, waaronder geloofsgemeenschappen, voor het sociaal functioneren van individuen neemt toe. Kerken en andere geloofsgemeenschappen zien hierin voor zichzelf ook zeker een rol weggelegd.¹⁰ Niet alleen zal mogelijk meer een beroep op hen gedaan worden voor de eigen leden, ze willen ook graag vanuit hun religieuze eigenheid vormgeven aan (dionale) initiatieven ten behoeve van mensen die hulp nodig hebben buiten de eigen gemeenschap. Daarbij neemt de vraag toe naar professionals die deze initiatieven professioneel kunnen ondersteunen.¹¹ Dit betekent voor de hbo-theoloog dat hij zich meer zal richten op het sociaal functioneren op het niveau van netwerken (geloofsgemeenschap) en gemeenschappen (verbinding met complexere gemeenschappen op bijv. buurt- of dorpsniveau), en/of de betekenis van de eigen religieuze traditie voor het nieuw vormgeven van waarden als rechtvaardigheid en barmhartigheid tot op mondiaal niveau.

Een algemenere trend die zichtbaar is in de samenleving is die van de individualisering en daaraan gekoppeld de-institutionalisering. Mensen kiezen op alle levensterreinen, maar zeker ook op het religieuze en sociale vlak, veel vrijer dan voorheen uit alle voorhanden mogelijkheden. Ze zijn daarbij minder vanzelfsprekend loyaal aan specifieke tradities of gemeenschappen. Dit brengt veel dynamiek en onzekerheid voor geloofsgemeenschappen met zich mee en tegelijkertijd voor individuen een veel complexere opgave om zichzelf te definiëren en zich ergens aan te verbinden. Tegelijkertijd nemen vragen op het gebied van zingeving en religie zeker niet af: juist waar de samenleving complexer wordt is er veel behoefte aan betekenisgeving en verbinding met 'het hogere'.¹² Voor de hbo-theoloog betekent dit dat hij een belangrijke taak heeft in het verbinden van zowel individuele mensen als geloofsgemeenschappen en andere netwerken in hun zoektocht naar betekenisvolle verbondenheid met elkaar en met het hogere dat gezocht wordt.

¹⁰ Jager-Vreugdenhil, 2012

¹¹ Slendebroek-Meints, 2013.

¹² Van den Brink. De lage landen en het hogere.

⁹ Profiel Sociaal Domein p. 8 – 11.

1.4 Taakgebieden van het sociaal-agogisch handelen

Sociaal agogisch handelen kende in het oude profiel (VTES) drie taakgebieden en daaraan gekoppeld een set van competenties.¹³ In het concept van het nieuwe profiel zijn deze taakgebieden op hoofdlijnen gehandhaafd.¹⁴

Taakgebied 1

Dit was eerder geformuleerd als:

Agogisch-vakmatige taken: het ondersteunen van mensen, groepen of samenleving.

Deze taken voeren sociaal-agogen uit in de zes eerdergenoemde domeinen van menselijk functioneren

Dit is nu geformuleerd als:

Bevorderen van sociaal functioneren: Sociaal werkers bevorderen de relationele autonomie van mensen in/ en hun primaire leefomgeving. Ze bevorderen de kracht van een breed scala aan verschillende (typen) netwerken t.b.v. optimaal sociaal functioneren van mensen, netwerken en gemeenschappen. En ze bevorderen de kracht van een breed scala aan verschillende (typen) netwerken t.b.v. optimaal sociaal functioneren van mensen, netwerken en gemeenschappen.

Taakgebied 2

Dit was eerder geformuleerd als:

Organisatorische en bedrijfsmatige taken: werken in of vanuit een bedrijf of arbeidsorganisatie.

Dit betreft het bijdragen aan het functioneren van een bedrijf of arbeidsorganisatie, waaronder kwaliteitszorg, beleidsontwikkelingen, samenwerking in netwerken, aansturing van medewerkers en vrijwilligers en dergelijke. Het veronderstelt het vermogen tot ondernemend denken en handelen.

Dit is nu geformuleerd als:

Werken in en met diverse organisatorische verbanden: Sociaal werkers werken transparant, resultaatgericht en efficiënt. Ze onderscheiden output en outcome. Ze dragen bij aan het organiseren van (interdisciplinaire) samenwerking binnen of tussen (professionele) netwerken op zodanige wijze dat mensen, netwerken en gemeenschappen hun eigen doelstellingen kunnen halen. En ze dragen bij aan de voortgang van het teamwerk, initiëren wat er moet gebeuren naar de teamleden en dragen bij aan de agendasetting van opdrachtgevers.

Taakgebied 3

Dit was eerder geformuleerd als:

Professionaliseringstaken: werken aan eigen professionalisering en aan die van de beroepsgroep.

Het werken aan professionaliteit en professionalisering omvat alle taken die bijdragen aan de ontwikkeling van een eigen beroepsidentiteit. Eveneens het vermogen een bijdrage te leveren aan het beroep of de beroepsontwikkeling. Dat gebeurt door signalering van lacunes tussen wat beleidsmatig en politiek wordt beoogd in de werkvelden en de praktijk van alledag waarin niet aan beoogde normen en/of standaarden wordt voldaan. Daarnaast gaat het om onderzoek, innovatie en het ontwerpen van diensten en methodieken voor klanten, klantgroepen of (geloofs)gemeenschappen.

Dit is nu geformuleerd als:

Professionaliseren: Sociaal Werkers maken ethische afwegingen met gebruik van internationale beroeps-codes, maken gebruik van de discretionaire ruimte en brengen hun ethische afwegingen over het voetlicht bij de verschillende betrokkenen. Ze handelen kritisch reflecterend en zijn gericht op duurzame werking van interventies. En ze ontwikkelen zichzelf (en dragen bij aan beroepsontwikkeling).

De taakgebieden voor sociaal-agogische professionals lijken hiermee in essentie gehandhaafd te worden. Wel worden nieuwe accenten gelegd op basis van de in 1.3 geschetste ontwikkelingen.

13 naar VTES, p.21-24.

14 14 PSD p. 18.

Hoofdstuk 2

De hbo-theoloog

In dit hoofdstuk wordt het eigene weergegeven van de hbo-theoloog als professional. Eerst wordt kort het werkveld beschreven. Daaropvolgend wordt stil gestaan bij de missie, taken, kernkwaliteiten en generieke competenties van de hbo-theoloog.

2.1 Het werkveld van de hbo-theoloog

Zoals reeds in de inleiding gesteld leidt de opleiding GPW hbo-theologen op voor een heel breed werkveld: kerkelijk werk, pastoraat, jeugdwerk, opbouwwerk, diaconaat, geestelijke verzorging en levensbeschouwelijke begeleiding, zowel in kerkelijke instellingen en ook steeds meer daarbuiten, in instellingen voor zorg en welzijn alsook als vrijgevestigde professionals. De hbo-theologen zijn in een grote diversiteit aan functies werkzaam en hebben allen gemeenschappelijk dat zij een beroepsopleiding hebben gevolgd waarin religieuze/levensbeschouwelijke en agogische competenties nauw met elkaar verbonden zijn: het gaat steeds om vraagstukken waarin religieus-agogisch (resp. levensbeschouwelijk-agogisch) gehandeld wordt. Hierbij speelt vooral de verhouding tot het transcendente een rol van betekenis. Een ander werkveld van de hbo-theoloog is het onderwijs, docent godsdienst-levensbeschouwing. Zoals al eerder aangegeven, zal dit hier niet verder worden uitgewerkt.

2.2 De missie: een professional met diepgang

De hbo-theoloog ondersteunt individuen, groepen, (geloofs)gemeenschappen of andere sociaal verbanden in de samenlevingsdelen in het omgaan met religieuze, levensbeschouwelijke en existentiële vragen en stimuleert bij hen aandacht voor zingevingvragen als dimensie van het leven en voor het transcendente. Hij doet dat met kennis van een specifieke religieuze of levensbeschouwelijke traditie die hij representeert en/of vanuit de eigen identiteit. Dat kan zijn in de vorm van pastorale zorg, meditatie, intern of extern gerichte verkondiging, diaconaat of educatie, en ook door middel van religieuze vieringen en rituelen.

De inspiratie van waaruit en het geestelijk domein waar- in hij werkt vereisen dat hij een professional met diepgang is. De missie van deze professional met diepgang kan, in aansluiting op de algemene missie van sociaal werk, aldus worden omschreven:

Het werk van de hbo-theoloog bevordert *persoonlijke en sociale verandering, in het bijzonder de groei in (gemeenschappelijke) spiritualiteit en oriëntatie op waarden,* en draagt aldus bij aan *de verbetering van menselijke relaties, waarbij mensen worden toegerust en hun bevrijding wordt bevorderd, zodat zij zelf en hun medemensen komen tot een betekenisvol leven zoals dit bedoeld is in religieuze, levensbeschouwelijke of kerkelijke tradities en beoogd wordt in de multireligieuze en pluriforme samenleving waarvan zij deel uitmaken.*

De hbo-theoloog is gericht op het (sociaal) functioneren van netwerken en gemeenschappen en hun *gekozen theologische, levensbeschouwelijke waarden. De professional zet zijn kennis en vaardigheden in, in verschillende contexten. De sociaal-agogische professie maakt gebruik van kennis uit de theologische, religie- en sociale wetenschappen en uit bronnen van spiritualiteit en filosofie. Ze interenieert op het punt waar existentiële, levensbeschouwelijke of religieuze vragen van mens en wereld aan de orde zijn. Waarden en normen, recht en onrecht worden geplaatst in het transcendente perspectief van waaruit de religieus-agogisch professional werkt.*

Dit impliceert dat de hbo-theoloog

- bij de doelen die hij nastreeft (persoonlijke en sociale verandering, toerusting en bevrijding) zich richt op een specifieke invulling van betekenisvol leven van mensen, namelijk zoals deze is gedefinieerd binnen de religieuze, levensbeschouwelijke of kerkelijke tradities waarbinnen of van waaruit wordt gewerkt en/of is gedefinieerd binnen het eigen religieuze of levensbeschouwelijke referentiekader van de professional
- daarbij gebruik maakt van kennis uit de theologie en de sociale wetenschappen, maar ook uit bronnen van spiritualiteit
- daar interenieert waar existentiële, levensbeschouwelijke of religieuze vragen aan de orde zijn
- daarbij waarden en normen, recht en onrecht beoordeelt vanuit een religieus en/of levensbeschouwelijk perspectief.
- zich zowel op het werken met individuen als op het werken met groepen richt.

2.3 De kernkwaliteiten van de hbo-theoloog

Uit de beroepscompetenties van de hbo-theoloog die in hoofdstuk 3 worden beschreven kunnen de volgende kernkwaliteiten worden gedestilleerd.

Op grond van zijn persoonlijke levensovertuiging is hij

- religieus en/of levensbeschouwelijk sensitief en theologisch onderlegd
- reflexief ten aanzien van eigen (geloofs)aannames
- integer en authentiek
- enthousiast en ondersteunend
- communicatief en samenwerkend
- verantwoordelijk en reflexief
- innovatief en ondernemend
- in staat ethisch verantwoord mensen te begeleiden
- dienstbaar
- onderzoekend

2.4 De generieke competenties van de hbo-theoloog

De hbo-theoloog heeft een aantal meer generieke competenties ontwikkeld als voorwaarde voor het religieus-agogisch handelen. Zijn beroepscompetenties veronderstellen de volgende generieke competenties:

- legt verbanden tussen religieuze en/of levensbeschouwelijke tradities van zichzelf en van anderen en de actualiteit
- onderzoekt, duidt en interpreteert maatschappelijke en culturele processen
- biedt ondersteuning bij religieuze en levensbeschouwelijke vragen
- handelt ethisch verantwoord en integer
- handelt contactueel en communicatief
- inspireert en ondersteunt mensen
- bereidt bijeenkomsten voor en leidt deze
- entameert en begeleidt educatieve processen
- bevordert zelfstandigheid en delegeert
- handelt gestructureerd en doelgericht
- initieert en begeleidt diaconale activiteiten
- handelt professioneel en oplossingsgericht

Deze generieke competenties liggen ten grondslag aan en worden verbijzonderd in de opleidingscompetenties, die in het volgend hoofdstuk worden beschreven.

2.5 Onderscheid in kern- en generieke competenties

Te midden van zijn collega-agogen neemt de hbo-theoloog een bijzondere positie in. Kenmerkend voor zijn functioneren is dat hij elke feitelijke of beoogde verandering dient te begrijpen vanuit de waarden en normen

van bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke tradities. Hij ondersteunt (groepen) mensen in religieus en agogisch perspectief. Voor hem geldt ook wat in het vorige hoofdstuk gezegd is over de sociaal-agoog, namelijk dat deze professioneel betrokken is bij het individueel sociaal functioneren, het sociaal functioneren van netwerken en van gemeenschappen (zie boven onder 1.2). De taakgebieden van de sociaal-agoog zijn dan ook te vertalen naar het religieus-agogisch handelen van de hbo-theoloog:

1. *bevorderen van religieus-sociaal/levensbeschouwelijk-sociaal functioneren van mensen, netwerken en (geloofs-)gemeenschappen.*

Hier gaat het om het specifieke vakgebied en de bijzondere professionaliteit van de religieus-agogisch professional. Het zijn de specifieke hermeneutische activiteiten die kenmerkend zijn voor zijn beroepsuitoefening, geworteld in spiritualiteit en religieus/levensbeschouwelijke bronnen

2. *het werken in en met diverse organisatorische verbanden.*

Het tweede gebied omvat de taken die voortvloeien uit het feit dat de professional werkt in of vanuit een organisatie. Dat kan zowel een kerkelijke als niet-kerkelijke organisatie zijn, een instelling voor zorg en welzijn of een eigen onderneming. Het kan zijn in dienstverband of als vrijgevestigde ondernemer. Steeds zijn er organisatorische, coördinerende en beleidsmatige taken. Veelal wordt er gewerkt met anderen in (multidisciplinaire) samenwerkingsverbanden en/of netwerken.

3. *professionalisering*

Kenmerkend voor de professionaliteit van de hbo-theoloog is de spiritualiteit waarop zijn professionaliteit is gebaseerd. Deze spiritualiteit zal hij dus steeds verder dienen te ontwikkelen en onderhouden. Daarnaast vereist zijn professionaliteit dat hij zijn vakmanschap verder ontwikkelt, trends en knelpunten signaleert, onderzoek doet en aan innovatie werkt. Dit veronderstelt voortdurende reflectie en levenslang leren.

Voor dit profiel is er niet voor gekozen competenties te formuleren per taakgebied, maar om onderscheid te maken in competenties die de kern van het religieus-agogisch handelen bepalen en competenties die meer generiek en ondersteunend zijn. Globaal zijn voor de taken in taakgebied 1 competenties nodig die specifiek van toepassing zijn op het domein van de hbo-theoloog, terwijl voor taakgebied 2 en 3 meer generieke competenties nodig zijn.

Hoofdstuk 3

Opleidingskwalificaties van de hbo-theoloog

3.1 De opleidingscompetenties

In dit hoofdstuk worden de specifieke kwalificaties beschreven van de hbo-theoloog op bachelor niveau, onderverdeeld naar twee typen competenties:

- A. Kerncompetenties van het religieus-agogisch handelen
- B. Generieke competenties.

De competenties die in dit hoofdstuk worden beschreven zijn in hoofdzaak ontleend aan het document 'Een Professional met Diepgang, Domeincompetenties voor de Bachelor of Theology'. Ze zijn hier evenwel geordend door onderscheid te maken in kern- en generieke competenties. In de indeling zijn gedeeltelijk de drie taakgebieden herkenbaar zoals die gehanteerd zijn voor het sociaal-agogisch domein: het eerste taakgebied is verdeeld over de kerncompetenties, het tweede en derde taakgebied zijn ondergebracht bij de generieke competenties, met uitzondering van de competentie 'persoonlijke en spirituele ontwikkeling', die bij de kerncompetenties is gevoegd.

A Kerncompetenties van het religieus-agogisch handelen

Als kerncompetenties voor de hbo-theoloog worden vier competenties benoemd die de kern bepalen van het beroepsprofiel van de hbo-theoloog:

- A.1 hermeneutisch competent
- A.2 agogisch competent
- A.3 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling
- A.4 communicatief competent
- A.5 pastoraal competent/ competent in geestelijke begeleiding

A.1 Hermeneutisch competent

Definitie:

Het vermogen om enerzijds de bronnen van een specifieke religieuze gemeenschap en/of organisatie en/of de eigen spiritualiteit en anderzijds de mens in zijn huidige context in hun onderlinge betekenisvolle samenhang te verhelderen en te verbinden en op basis daarvan passend te handelen.

Indicatoren:

- a. Legt op methodische wijze verbanden (theoretische en praktische) tussen een specifieke religieuze traditie en de actuele situatie.
- b. Brengt hedendaagse levensbeschouwelijke vragen van mensen in verbinding met de religieuze en levensbeschouwelijke tradities en geeft daaraan een levensbeschouwelijke interpretatie.
- c. Duidt maatschappelijke en culturele processen in het licht van een specifieke religieuze traditie.
- d. Heeft inzicht in de eigen referentiekaders en in die van anderen.
- e. Reflecteert op en legt verbinding (theoretisch en praktisch) tussen een specifieke religieuze traditie en de huidige cultuur en samenleving.

A.2 Agogisch competent

Definitie:

Het vermogen om vanuit een specifieke religieuze gemeenschap en/of organisatie en/of de eigen spiritualiteit op een bewuste, doelgerichte, procesmatige en systematische wijze (samen) te werken aan verandering.

Indicatoren:

- a. Analyseert bestaande situaties samen met betrokkenen en maakt op basis van de analyse een samenhangend ontwerp/plan ter verbetering, dan wel een ontwerp/plan hoe present te zijn indien verbetering niet mogelijk lijkt.
- b. Stelt evaluatiecriteria op en reflecteert regelmatig op product en proces van uitvoering, daarbij gebruik makend van de feedback van hen die begeleid worden en andere betrokkenen.
- c. Appelleert aan het zelf oplossend vermogen van hen die begeleid worden en hun netwerk en maakt mensen bewust van hun individuele situatie en hun rol in geloofsgemeenschappen of andere sociale verbanden.
- d. Faciliteert een leeromgeving of geeft leeractiviteiten vorm ten behoeve van leer- en vormingsprocessen met religieuze en/of levensbeschouwelijke thema's
- e. Verbindt op reflectieve wijze religieuze en/of levensbeschouwelijke gemeenschappen met de ontwikkelingen in de samenleving en zet hen waar nodig aan tot actie.
- f. Gaat op een professionele en oplossingsgerichte wijze om met weerstanden; durft te confronteren en te corrigeren, verzoent en stimuleert.

A.3 Competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling

Definitie:

Het vermogen om vanuit een specifieke religieuze gemeenschap en/of organisatie en/of de eigen spiritualiteit te reflecteren op attitude, identiteit en handelen in beroepssituaties en om zich persoonlijk en professioneel te ontwikkelen.

Indicatoren:

- a. Toont de volgende kernkwaliteiten:
 - levensbeschouwelijk sensitief
 - integer en authentiek
 - enthousiast en overtuigend
 - communicatief en samenwerkend
 - verantwoordelijk
 - reflexief ten aanzien van eigen (geloofs)aannames
- b. Is in staat kritisch te reflecteren op religieuze tradities of stromingen, bijbehorende geschriften, gebruiken en symbolen en weet die op waarde te schatten.
- c. Geeft evenwichtig en op een authentieke, integere en ethisch verantwoorde wijze vorm aan zijn professionele identiteit.
- d. Reflecteert op de eigen religieuze en spirituele ontwikkeling.
- e. Toont relativeringsvermogen en kent zijn grenzen.

A.4 Communicatief competent

Definitie:

Het vermogen om adequaat en doelgroepgericht te communiceren met individuen, groepen, organisaties en in netwerken, zowel mondeling als schriftelijk, verbaal als non-verbaal, waar van toepassing ook in de specifieke context van een viering of ritueel

Indicatoren:

- a. Maakt gebruik van symbolen, beelden en voorbeelden om levensbeschouwelijke onderwerpen ter sprake te brengen en uit te leggen.
- b. Geeft, waar van toepassing, op een in de context passende wijze, vorm aan een viering of ritueel samen met anderen, daarbij ritueel stijlvol handelend. Luistert naar signalen van individuen, groepen en (geloofs)gemeenschappen, probeert deze te verstaan en vraagt waar nodig om verduidelijking.
- c. Is in staat een dialoog te voeren waarbij eigen standpunten en beslissingen overtuigend en met enthousiasme onder woorden kunnen worden gebracht en toont hierbij respect voor de ander.
- d. Schrijft heldere teksten met een duidelijke structuur en opbouw.
- e. Formuleert passende gebeden en rituele/liturgische teksten.
- f. Kiest de juiste communicatie passend bij de doelgroep en maakt daarbij gebruik van informatie- en communicatietechnologie.

A.5 Pastoraal competent/ competent in geestelijke begeleiding

Definitie:

Het vermogen om mensen, individueel en groepsgewijs, vanuit een contextuele optiek en op hermeneutisch verantwoorde wijze te ondersteunen in het omgaan met religieuze en levensvragen in zeer uiteenlopende situaties.

Indicatoren:

- a. Hanteert het onderscheid tussen een gewoon gesprek, hulpverlening en geestelijke begeleiding/pastoraat.
- b. Verleent pastorale zorg/geestelijke begeleiding vanuit het zicht op wat nodig is en refereert aan religieuze en/of levensbeschouwelijke bronnen en traditie.
- c. Hanteert verschillende pastorale gesprekstechnieken gericht op geestelijke begeleiding en stelt adequate diagnoses.
- d. Herkent en hanteert grenzen binnen het eigen professionele handelen, weet de professionele balans tussen afstand en nabijheid te behouden en kan op basis van eigen analyse waar nodig passend verwijzen naar derden.

- e. Heeft inzicht in menselijk gedrag, psychologische en geestelijke processen met specifieke aandacht voor de verhouding tot het transcendente.

B Generieke competenties

Tenslotte worden diverse competenties benoemd die van belang zijn voor alle hbo-opgeleiden, en daarmee ook voor de hbo-theoloog. De competenties worden hier in de beschrijving toegespitst op de beroepspraktijk van de hbo-theoloog.

- B.1 competent in organiseren en innoveren
- B.2 competent in samenwerken
- B.3 competent in leiding geven
- B.4 competent in professionalisering

B.1 Competent in organiseren en innoveren

Definitie:

Het vermogen om zorg te dragen voor de organisatorische zaken die samenhangen met het werken in of vanuit een (kerkelijke) organisatie, instelling en ook in meer dynamische contexten waaronder in vrijgevestigde praktijken.

Indicatoren:

- a. Levert een proactieve en ondernemende bijdrage aan de structurele aspecten van de organisatie, met aandacht en zorg voor personeel, betrokken vrijwilligers, financiën en voorzieningen.
- b. Schept in een minder geïstitutionaliseerde of snel veranderende omgeving zelf waar nodig kaders voor de organisatie van het eigen werk (financiën, voorzieningen, relatiebeheer).
- c. Draagt constructief en loyaal-kritisch bij aan het formuleren en behalen van gemeenschappelijke doelen in organisaties en samenwerkingsverbanden en stimuleert hierbij (voor zover van toepassing) de identiteit van de organisatie.
- d. Levert een actieve bijdrage aan (vernieuwings-)projecten door het doen van praktijkgericht onderzoek naar aanleiding van gesignaleerde vragen of knelpunten, door het vertalen van de resultaten daarvan in praktische aanbevelingen, en door het (initieren van) de implementatie daarvan.

- e. Werkt en rapporteert volgens het kwaliteitsborgingssysteem van de organisatie en/of is in een minder geïstitutionaliseerde context in staat het eigen handelen aan relevante partijen (subsidieverstrekkers, opdrachtgevers, 'klanten') te verantwoorden en te legitimeren.

B.2 Competent in samenwerken

Definitie:

Het vermogen om samen te werken met collega's en andere betrokkenen of doelgroepen, zowel binnen als buiten de (kerkelijke of levensbeschouwelijke) organisatie.

Indicatoren:

- a. Bevordert brede samenwerking, zowel met professionals als met vrijwilligers, en werkt in teamverband.
- b. Motiveert tot samenwerking met collega's en vrijwilligers en met andere organisaties en instellingen.
- c. Organiseert activiteiten met verschillende doelgroepen, brengt diverse opvattingen met elkaar in gesprek en begeleidt interreligieuze ontmoetingen.
- d. Legt relaties met relevante organisaties, instellingen, en netwerken en bouwt deze uit, onderhoudt deze en behartigt daarbij de belangen van de te vertegenwoordigen organisatie of gemeenschap.

B.3 Competent in leiding geven

Definitie:

Het vermogen om individuen (professionals en vrijwilligers), groepen, (geloofs)gemeenschappen en organisaties dienstbaar te leiden en te begeleiden op religieus en/of levensbeschouwelijk gebied, gericht op doelen die samenhangen met identiteit.

Indicatoren:

- a. Draagt verantwoordelijkheid voor en geeft transparant, integer en dienstbaar leiding aan geloofs- en zingevingsprocessen bij individuen en groepen.
- b. Is zich bewust van de voorbeeldfunctie die een leider heeft en handelt hier ook naar.
- c. Delegeert effectief taken met daarbij behorende verantwoordelijkheden.

B.4 Competent in professionalisering

Definitie:

Het vermogen om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van het beroep en de beroepsmethodiek met gebruikmaking van praktijkgericht onderzoek.

Indicatoren:

- a. Heeft een eigen visie op het beroep, op basis van theologische inzichten, eigen levensovertuiging en ervaringen in de beroepsuitoefening.
- b. Onderzoekt de eigen beroepspraktijk en/of de voorwaarden voor de eigen beroepsuitoefening en vertaalt de bevindingen in consequenties voor het eigen handelen en dat van andere betrokkenen in deze beroepspraktijk.
- c. Onderzoekt (veranderingen in) de context van de praktijk waarin hij zijn beroep uitoefent (organisatie, geloofsgemeenschap, wijk), en vertaalt de resultaten in praktische aanbevelingen voor verbetering van die praktijk.
- d. Draagt bij aan verspreiding van religieus-agogische kennis onder collega's, gemeenten, parochies, instellingen en andere organisaties.

Hoofdstuk 4

De 'body of knowledge' van de opleiding Godsdienst-pastoraal werk

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de concept kennisbasis (versie 1 februari 2012) voor de opleidingen Godsdienst Pastoraal Werk die verenigd zijn binnen het LOO (Landelijk Opleidings Overleg Godsdienst Pastoraal Werk) beschreven. De kennisbasis heeft als doel om landelijk de gemeenschappelijke basiskennis vast te stellen die verwacht mag worden van een afgestudeerde hbo-theoloog op bachelor-niveau, ongeacht de hogeschool waaraan zij/hij de opleiding heeft gevolgd. De kennisbasis maakt het eenvoudiger verantwoording af te leggen over het kennisgedeelte van de inhoud van de opleidingen ten opzichte van het werkveld en andere onderwijsinstellingen.

Ook maakt de kennisbasis zichtbaar dat de verschillende hbo-opleidingen theologie werken vanuit een gedeelde basis, die zij elk op hun eigen specifieke wijze uitwerken.

Uitgangspunten

1. De kennisbasis beschrijft het conceptuele, kennisgerichte deel van de competenties van de hbo-theoloog (zie hoofdstuk 3). Binnen een competentiegerichte benadering is het eigenlijk niet mogelijk om kennis 'los' te beschrijven, aangezien deze altijd wordt aangeboden in samenhang met vaardigheden en houdingsaspecten. Maar omwille van de transparantie en de toetsbaarheid wordt in dit hoofdstuk het kennisaspect van het competentieprofiel geïsoleerd beschreven.
2. De kennisbasis beschrijft de gedeelde basiskennis die in het majorgedeelte van de opleiding wordt aangeboden. Daarbuiten en daarboven leggen de verschillende opleidingen eigen accenten. Ook kan een student zich, door het kiezen van minoren en een afstudeerprofiel, op bepaalde kennisgebieden verder ontwikkelen. Deze kennisbasis beschrijft de kennis die iedere afgestudeerde hbo-theoloog tenminste moet hebben verworven om startbekwaam geacht te kunnen worden.
3. Er is uitgegaan van het huidige opleidingsaanbod van de in het LOO verenigde hbo-opleidingen Godsdienst Pastoraal Werk. De kennisbasis loopt niet vooruit op te verwachten ontwikkelingen

in het beroepenveld.¹⁵ Bij het samenstellen is gebruik gemaakt van gevalideerde bronnen, zoals opleidingsprofielen, management-reviews en curricula van alle bij het LOO aangesloten opleidingen. In dit concept laten wij het master-niveau buiten beschouwing.

4. Er is gestreefd naar een concept kennisbasis die een goede balans zou vormen tussen specificiteit en flexibiliteit. Ten eerste moet de kennisbasis voldoende specifiek zijn om op een transparante en toetsbare wijze de basiskennis te beschrijven die verwacht mag worden van afgestudeerden, ongeacht de plek waar zij hun opleiding hebben gevolgd. Anderzijds moet de kennisbasis voldoende flexibel zijn om recht te kunnen doen aan de eigen kleur van de verschillende opleidingen en hun levensbeschouwelijke visie en achtergrond.

Leeswijzer

De kennisbasis omvat vijf gebieden, kennis:

1. Gericht op praktijken
2. Gericht op professionaliteit
3. Gericht op bronnen
4. Gericht op doordenking van theologische en filosofische inhoud
5. Gericht op vertolking

Deze vijf gebieden functioneren als een kapstok, waaraan de verschillende vakken en disciplines in de opleiding zijn gehangen. De thematische indeling doet recht aan het beroepsgerichte karakter van de hbo-opleidingen theologie en is gedacht vanuit de praktijk van de hbo-theoloog (op bachelor-niveau).

Bij de nadere invulling van deze gebieden wordt eerst aangegeven welke vakken of disciplines binnen dit gebied vallen (kolom 1). Hierbij is grotendeels aansluiting gezocht bij de herkenbare disciplines van de theologie, aangevuld met beroeps- en ontwikkelingsgerichte vakken.

Vervolgens wordt per vak of discipline een globale aanduiding gegeven van de kennisinhouden die binnen het curriculum worden gepresenteerd (kolom 2). In deze aanduiding is ernaar gestreefd de balans tussen specifiek en flexibel optimaal te laten zijn.

¹⁵ De in dit hoofdstuk beschreven kennisbasis is op grond van de opdracht tot actualisering van het beroepsprofiel van de hbo-theoloog niet aangepast en integraal overgenomen uit het document Een professional met diepgang II. In het licht van de laatste aanpassing van dit document vindt de Commissie Actualisering Profiel het wenselijk dat deze kennisbasis wel aangepast wordt.

In de derde kolom is deze kennis verbonden met het competentieprofiel van de hbo-theoloog. Elke competentie heeft een kenniscomponent, naast een vaardigheids- en attitudinaal aspect. In kolom 3 wordt de verbinding zichtbaar met de kenniscomponenten van de GPW-competenties.

In kolom 4 is zichtbaar gemaakt hoe de verschillende elementen in de kennisbasis GPW overeenkomen met elementen in de kennisbasis GL. De praktijk leert dat in veel opleidingen het vakinhoudelijke onderwijs wordt aangeboden aan gecombineerde groepen GPW en GL. Het is daarom van belang dat opleidingen kunnen laten zien dat de hierin verworven kennis aansluit bij de eisen die in de specifieke kennisbases worden gesteld. De cijfers verwijzen naar de thema's waaruit de kennisbasis GL is opgebouwd, ter verduidelijking zijn de corresponderende benamingen uit de kennisbasis GL kort weergegeven. De vergelijking laat zien dat voor het grootste deel van de kennisbasis er een grote mate van overeenstemming is in wat er aan basiskennis wordt aangebo-

den in het majorprogramma. Deze overeenkomst geldt voor wat betreft de GL-thema's 1, 2, 3, 4, 5 en 7 volledig, en thema 8 deels. Thema 6: Vakdidactiek is om voor de hand liggende redenen niet of nauwelijks terug te vinden in de kennisbasis GPW. Uiteraard is er ook binnen GPW aandacht voor godsdienstpedagogiek en –didactiek, maar gezien het verschil in doelgroep en wijze van leren zien wij dit ondanks de overeenkomsten toch als een vak apart. Hetzelfde geldt voor thema 8 uit de kennisbasis GL: Vakspecifieke vaardigheden. Een aantal daarvan zijn ook in de kennisbasis GPW terug te vinden, voor andere geldt dat deze dermate specifiek zijn voor het vak docent dat ze niet in het curriculum van GPW te vinden zijn. Omgekeerd biedt de kennisbasis GPW elementen van kennis die voor de hbo-theoloog relevant zijn, maar die niet in de kennisbasis GL zijn opgenomen. Op grond van de uitgevoerde vergelijking lijkt de conclusie gewettigd dat beide kennisbases voldoende overlap kennen om een substantieel gedeelte van het onderwijs in gezamenlijke groepen te kunnen (blijven) uitvoeren.

Gebied: 1. Gericht op praktijken

Vak	Inhoud	Competenties	KB GL
1.1 Gemeenteopbouw	<ul style="list-style-type: none"> • kerkelijke kaart, systeemtheorie • kerkmodellen • veranderingsprocessen, leiderschap, conflicthantering, groepsdynamica • agogiek, m.n. begeleiden van vrijwilligers 	1.6 agogisch competent 2.1 competent in organiseren en innoveren 2.2 competent in samenwerken 2.3 competent in leiding geven	2.1 Aspecten van religie 2.2 Aspecten van godsdienst 2.3 Aspecten van levensbeschouwing 5.1 kerkelijke kaart
1.2 Pastoraat	<ul style="list-style-type: none"> • conceptuele en methodische kennis van het levensbeschouwelijk gesprek • theorie van gespreksvoering, rituelen in het pastoraat, presentietheorie • kennis van stromingen: contextueel Pastoraat, bevrijdingspastoraat, levensbeschouwelijke counseling, kerygmatisch pastoraat 	1.2 pastoraal competent 1.7 communicatief competent	4.2 Zincommunicatie 8.2 Levensbeschouwelijk gesprek
1.3 Diakonaat	<ul style="list-style-type: none"> • wezen en geschiedenis van diakonaat • functies van diakonaat • actuele ontwikkelingen op diakonaal terrein 	1.4 missionair-diaconaal competent 2.3 competent in leiding geven	
1.4 Missionair werk	<ul style="list-style-type: none"> • missionaire presentie • interreligieuze gespreksvoering • apologetiek 	1.4 missionair-diaconaal competent 1.7 communicatief competent	4.3 Interlevensbeschouwelijke communicatie 8.8 Apologetiek
1.5 Godsdienstpedagogiek	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van jeugdcultuur, geloofsbeleving van jongeren • inzicht in verschillende benaderingen van geloofseducatie met jongeren en volwassenen (mystagogiek, gemeentepedagogiek, levenslang leren, discipelschapmodel) • kennis van geloofsontwikkeling • inzicht in voorbereiding en uitvoering van educatieve trajecten, methodes en methodieken • kennis van ontwikkelingen in jeugd- en jongerenwerk 	1.5 educatief competent 1.6 agogisch competent	8.9 Mystagogiek
1.6 Liturgie en ritueel	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van liturgie en ritueel in de eigen traditie • doordenking van de functie van rituelen in godsdienst in het algemeen • kennis van bronnen en methoden voor liturgische en/of rituele vormgeving van belangrijke levensmomenten 	1.1 hermeneutisch competent 1.3 liturgisch competent	

Gebied: 2. Gericht op professionaliteit

Vak	Inhoud	Competenties	KB GL
2.1 Persoon en professie	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van gendervraagstukken in relatie tot religie en de eigen genderpositie in het werk • kennis van diverse reflectiemethoden • kennis van vormen en methoden van spirituele vorming en praktijken met het oog op de eigen spirituele vorming • algemene kennis van ICT- gebruik en ICT-vaardigheden en gebruik sociale media 	2.3 competent in leiding geven 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	4.3 Interlevensbeschouwerlijke communicatie
2.2 Intervisie	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van intervisiemethodieken 	1.7 communicatief competent 2.2 competent in samenwerken 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	
2.3 Werkveld GPW	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van beroepenveld • netwerken • samenwerken met andere disciplines • omgaan met een organisatiecontext 	2.1 competent in organiseren en innoveren 2.2 competent in samenwerken 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	1.2 Oriëntatie op het beroep
2.4 Theologie als ambacht	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van de theologische disciplines • zicht op het eigene van hbo-theologie, met name op de toepasbaarheid van theologische inhouden in de beroepspraktijk • kennis en elementaire beheersing van methoden van kwalitatief en kwantitatief (theologisch) onderzoek • ontwikkeling van onderzoeksvaardigheden en een onderzoeksattitude die past bij de professionele beroepspraktijk van de hbo-theoloog en het niveau van beroepsmatig handelendat van hem of haar wordt verwacht. 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent 1.5 educatief competent 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	1.1 Wat is theologie?

Gebied: 3. Gericht op bronnen

Vak	Inhoud	Competenties	KB GL
3.1 Kennis van bronteksten van de eigen traditie	<ul style="list-style-type: none"> • inleidingsvragen • theologie O.T en N.T. c.q. kerkelijke traditie, Koran etcetera • basiskennis van inhoud en genres (o.a. poëzie, profetie, apocalyptiek) 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent 1.5 educatief competent	
3.2 Exegetische vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • kennis van verschillende leeswijzen 	1.1 hermeneutisch competent 1.3 liturgisch competent	8.6 Exegese
3.3 Godsdienstwetenschap	<ul style="list-style-type: none"> • Basiskennis van christendom, jodendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme, humanisme • kennis van ontstaan, inhoud, receptie van de diverse heilige boeken • kennis van geschiedenis en cultuur, rituelen, feesten, opvattingen van de verschillende religies 	1.1 hermeneutisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent	3.1 Bronnen binnen Jodendom 3.2 Bronnen binnen Christendom 3.3 Bronnen binnen Islam 3.4 Bronnen binnen hindoeïsme 3.5 Bronnen binnen humanisme 3.6 Bronnen binnen boeddhisme
3.4 Geschiedenis van de eigen traditie in context	<ul style="list-style-type: none"> • hoofdlijnen van de geschiedenis van de eigen traditie en de hoofdstromingen daarin • hoofdlijnen van de Vroege Kerk, het grote schisma, Reformatie en Katholieke Reformatie, Moderne Tijd • kennis van kerkorde en regelgevingen in eigen traditie • kennis van religieuze ontwikkelingen in verleden en heden in religie en maatschappij; Ontwikkelingen in de samenleving op het terrein van zingeving, spiritualiteit en levensbeschouwing (new age, atheïsme, ietsisme, humanisme, individualisering, subjectivering, emancipatie, verzuiling en ontzuiling, pluraliteit en secularisatie). 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent 1.5 educatief competent	5.3 Secularisatie 5.4 Pluraliteit 7.1 Samenleving in historisch perspectief

Gebied: 4. Gericht op doordenking van theologische en filosofische inhoud

Vak	Inhoud	Competenties	KB GL
4.1 Geloofsleer	<ul style="list-style-type: none"> concepten uit de systematische theologie, ontstaan, inhoud, doorwerking stromingen in de theologie van de twintigste en eenentwintigste eeuw aan de hand van enkele belangrijke theologen kennis van de geschiedenis en de actualiteit van oecumenische beweging en dialoog zicht op de specifieke verhouding van Kerk en Jodendom door de eeuwen heen en in de actualiteit 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent 1.5 educatief competent	2.6 Godsbeelden 2.7 Mensbeelden 2.8 Wereldbeelden 5.2 Concepten uit de traditie
4.2. Filosofie	<ul style="list-style-type: none"> kennis van enkele invloedrijke denkers: grondleggers, klassieke en moderne enkele centrale begrippen van de filosofische ideeën kennis van de cultureel-maatschappelijke context modellen van zingeving 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent 1.5 educatief competent	2.5 Filosofie 2.6 Godsbeelden 2.7 Mensbeelden 2.8 Wereldbeelden
4.3 Ethiek	<ul style="list-style-type: none"> levensbeschouwelijke ethiek wijsgerige ethiek verbinding en grenzen geloof en ethiek, zorgethiek beroepsethiek: pastoraat en macht, gender, beroepscode 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	
4.4. Godsdienstpsychologie	<ul style="list-style-type: none"> functionele en substantiële dimensies van godsdienst en religie levensbeschouwing en spiritualiteit intrinsieke en extrinsieke motivatie psychologische stromingen en godsdienst ervaring en geloof, voorwaarden voor een religieuze ervaring effecten religieuze ervaring elementaire kennis van psychopathologie en psychosomatische factoren 	1.2 pastoraal competent 1.6 agogisch competent 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	7.2 Godsdienstpsychologische ontwikkelingen 2.1 Aspecten van religie 2.2 Aspecten van godsdienst 2.3 Aspecten van levensbeschouwing 2.4 Aspecten van spiritualiteit 4.2 Zincommunicatie
4.5 Godsdienstsociologie	<ul style="list-style-type: none"> kennis van organisatievormen, godsdienstsociologische theorieën en concepten 	2.1 competent in organiseren en innoveren	2.1 Aspecten van religie 2.2 Aspecten van godsdienst 2.3 Aspecten van levensbeschouwing

Gebied: 5. Gericht op vertolking

Vak	Inhoud	Competenties	KB GL
5.1 Hermeneutiek	<ul style="list-style-type: none"> kennis van hermeneutische theorieën en methoden, taaltheorie inzicht in de methodiek van het leggen van verbanden tussen de religieuze traditie en de actuele situatie 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.4 missionair-diaconaal competent	1.3 Omgaan met en betekenis van taal 4.1 Hermeneutiek
5.2. Kunst en cultuur	<ul style="list-style-type: none"> kennis van doorwerking religieuze tradities in kunst en cultuur in heden en verleden 	1.1 hermeneutisch competent 1.2 pastoraal competent 1.3 liturgisch competent 1.5 educatief competent	
5.3 Interlevens- beschouwelijke communicatie	<ul style="list-style-type: none"> het onderscheiden van de specifieke kenmerken van intra-religieuze en inter-religieuze communicatie kennis van verschillende culturen kennis van voorwaarden voor en methoden van dialoog 	1.4 missionair-diaconaal competent 1.7 communicatief competent 3.1 competent in persoonlijke en spirituele ontwikkeling	4.3 Interlevensbeschouwelijke communicatie

Hoofdstuk 5

Het eindniveau van de opleidingskwalificaties GPW

De beschreven opleidingscompetenties voor de hbo-theoloog refereren aan de generieke opleidingskwalificaties voor hbo-opleidingen welke zijn opgesteld door de commissie Franssen. Daarbij beogen zij te voldoen aan de eisen die geformuleerd zijn in de zgn. Dublin-descriptoren die in Europees verband zijn opgesteld voor het hoger onderwijs. De Dublin-descriptoren zijn algemene internationale beschrijvingen voor het eindniveau van het bachelor- en masteronderwijs. Dit maakt het mogelijk om opleidingen internationaal te vergelijken. In het kader van accreditatie dienen hbo-opleidingen aan te tonen hoe zij voldoen aan de eisen van de Dublin-descriptoren.

De competenties, beschreven in hoofdstuk 3, kunnen naar inhoud zowel op bachelor- als op master-niveau gerealiseerd worden. Daartoe dienen de indicatoren voorzien te worden van een specifiek bekwaamheidsniveau.¹⁶ Deze zijn in dit document nog niet voor elke competentie afzonderlijk aangegeven. Dit dient te geschieden in het programma van de hogeschool die de opleiding GPW uitvoert.

Hier volgt slechts in algemene zin een niveau-aanduiding. Deze is enerzijds ontleend aan de beroepenstructuur in het sociaal-agogisch werk.¹⁷ Voor het niveau van afgestudeerden in het hoger beroepsonderwijs is niveau C (Ontwerpen en uitvoeren) en D (Regie voeren) aan de orde. De niveaus hebben betrekking op:

- De mate van zelfstandigheid
- De mate van complexiteit
- De mate van verantwoordelijkheid
- Het toepassen in uiteenlopende praktijksituaties

Anderzijds geven de Dublin descriptoren aan, aan welke eisen de afgestudeerden op het bachelor- en masterniveau dienen te voldoen wat betreft:

- Kennis en inzicht
- Toepassen van kennis en inzicht
- Oordeelsvorming
- Communicatie
- Leervaardigheden

Omdat de uitwerking van de eindniveaus afhankelijk is van de definitieve versie van het profiel sociaal domein, hebben we er in deze fase voor gekozen om de vergelijkingstabellen weg te laten.

Aanvullend aan de Dublin descriptoren vermelden we een aantal NLQF-indicatoren:¹⁸

- Context
- Probleemoplossende vaardigheden
- Ontwikkelvaardigheden
- Informatievaardigheden
- Verantwoordelijkheid en zelfstandigheid

16 Inmiddels wordt ook gewerkt met de NLQF-niveaus vgl. hiertoe <http://www.nlqf.nl>; gericht op bacheloropleidingen betreft het NLQF-niveau 6. [Geraadpleegd 29-4-2016].

17 Zie Klaar voor de toekomst, 2006.

18 Vgl. <http://www.nlqf.nl> [geraadpleegd 11-5-2016].

Aanbevelingen

De werkgroep heeft op basis van de door het Brancheoverleg verstrekte opdracht een geactualiseerd profiel beschreven. Zoals al aangegeven vraagt dit profiel gezien de trends en ontwikkelingen om vervolgonderzoek. De werkgroep geeft hieronder een aantal aanbevelingen voor de komende periode:

1. Competentieprofiel en curricula: de werkgroep adviseert het geactualiseerde profiel te verwerken in de actuele curricula.
2. Nadere uitwerking van de BOKS: de werkgroep adviseert een nadere uitwerking van de kennisbasis op basis van het geactualiseerde profiel, met inachtneming van de NLQF-indicatoren.
3. Beroepsprofiel: de werkgroep adviseert om met het oog op de legitimering van het beroep duidelijkheid te verschaffen ten aanzien van de veelheid aan beroepsomschrijvingen die het werkveld en het veld van de opleidingen domineren.

De werkgroep:

Dr. R. Erwich (voorzitter)
Dr. S. van Eersel
Dr.ir. M. Jager-Vreugdenhil
Dr. A.J. Jonker

Ede/Utrecht/Zwolle, 3 april 2017

Geraadpleegde literatuur (selectie)

- Anbeek, C., *Aan de heidenen overgeleverd*. Hoe theologie de 21ste eeuw kan overleven. Baarn: Ten Have, 2013.
- Andriessen, D., *Praktisch relevant én methodisch grondig? Dimensies van onderzoek in het HBO*. Utrecht: HU, 2014.
- Andriessen, D., *Beoordelen is mensenwerk*. Vereniging Hogescholen. Den Haag, 2014.
- Beck, U., *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage, 2001.
- Beld van den, T., *Het andere gezicht van de kerk*. De acht mei beweging 1985-2003. Nijmegen: Valkhof Pers, 2015.
- Bizot, T., *De onbekende gelovige*. Antwerpen: Halewijn, 2013.
- Boersema, P., Paas, S. (red.), *Onder Spanning; een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving*. Utrecht: Kok, 2011.
- Bons-Storm, R., *Met één been in de kerk*. Gorinchem: Narratio, 2004.
- Brink van den, G. (red.), *De lage landen en het hogere*. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan. Amsterdam: AUP, 2012.
- Brink van den, G. en Burg van, E. (red.), *Strijdbaar of lijdzaam*. De positie van Christenen in het publieke domein. Heerenveen: Groen, 2006.
- Brouwer, R., *Geloven in gemeenschap*. Het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap. Kampen: Kok, 2009.
- Brouwer, R., *Levend lichaam*. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland. Kampen: Kok, 2007.
- Bucher, R., *Wenn nichts bleibt, wie es war; zur prekären Zukunft der katholischen Kirche*. Würzburg: Echter Verlag, 2012.
- Cameron, H., en Bhatti, D., *Talking about God in practice*. Theological Action, Research and Practical Theology. London: SCM Press, 2010.
- Cameron, H., en Richter, P., *Studying local churches. A handbook*. London: SCM Press, 2005.
- Cameron, H., en Reader, J., Slater, V., *Theological Reflection for Human Flourishing*. Pastoral practice and public theology. London: SCM Press, 2012.
- Clevers, H. e.a., *Klaar om te wenden*. De academische bestudering van religie in Nederland: een verkenning. Amsterdam: KNAW, 2015.
- Dam van, P., Kennedy, J., en Wielenga, F., *Achter de zuilen*. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland. Amsterdam: AUP, 2014.
- Dekker, G., *Heeft de kerk zichzelf overleefd*. Zoetermeer: Meinema, 2010.
- Dekker, P., de Hart J. en Faulk, L., *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: SCP, 2007.
- Donk van de, W.B.H.J e.a., *Geloven in het publieke domein*. Verkenningen van een dubbele transformatie. Amsterdam: AUP, 2006.
- Eijk, W.J., *Het geloof in Christus vieren en verbreiden*. Z.j.
- Erwich, R., *Gemeente in beeld*. Vragen naar vitaliteit. Kampen: Kok, 2013.
- Erwich, R., *Beroepstrots!* De hbo-theoloog als zelfbewuste beroepsgelovige. Ede: CHE, 2014.
- Erwich, R., Hoek, J., Praamsma, J. M., *Theologie als beroep*. Verhalen van hoop. Utrecht: Kok, 2014.
- Erwich, R., Praamsma, J.M., *Grensgangers*. Pendelen tussen geloof en cultuur. Utrecht; Kok, 2016.
- Feiter, R., Müller, H., *Frei geben: Pastoraltheologische Impulse aus Frankreich*. Ostfildern: Grünewald Verlag, 2012.
- Gilley, G.E., *Marktdenken in de kerk*. Gaat het evangelie in de uitverkoop? Amsterdam: Oostpublicaties, 2008.
- Groot de, K., Pieper, J., Putman, W., *Zelf zorgen voor je ziel*. De actualiteit van christelijke spirituele centra. Almere: Parthenon, 2013.
- Grotenhuis te, M., *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Ede, 1998.
- Hart de, J., *Maak het nieuw!* Over religieuze ontwikkelingen en de positie van de kerken: een persoonlijke geschiedenis. Den Haag: SCP, 2011.
- Hart de, J., *Zwevende gelovigen*. Oude religie en nieuwe spiritualiteit. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- Hart de, J., *Geloven binnen en buiten verband*. Den Haag: SCP, 2014.
- HBO-Raad, *Kwaliteit als Opdracht*. Leiden, 2009.
- Heelas, P., Woodhead, L., *The Spiritual Revolution*. Why religion is giving way to spirituality. Oxford: Blackwell, 2005.
- Heijden van der, S., *Kerk voor een nieuwe generatie*. Heerenveen: Medema, 2012.
- Heitink, G., *Golfslag van de tijd*. Europa's niet te stillen verlangen naar God. Utrecht: Kok, 2011.
- Hellemans, G., Kloppenburg, M., en Tieleman, H., *De moderniteit van religie*. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- Hendriks, J., *Goede wijn*. Waarderende gemeenteopbouw. Utrecht: Kok, 2013.
- Hendriks, J., en Noordegraaf, A., *Met liefde en beleid*. Handreikingen voor de praktijk van gemeenteopbouwprocessen. Gorinchem: Ekklesia, 1999.
- HSAO, *Vele takken, één stam*. Kader voor de hogere sociaal-agogische opleidingen. Amsterdam: SWP, 2008.
- Jager-Vreugdenhil, M., *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken*. Amsterdam: UvA, 2012.
- Jeroense, J., Overduin, T., *Nieuw Heilig*. Over hedendaagse inspiratie. Vught: Skandalon, 2014.

Jewell, M. R., Ramey, D. A., *The changing face of church*. Emerging models of parish leadership. Chicago: Loyola Press, 2010.

Johnson, L., van Wetering, M.W., Adams, Becker, S., Estrada V. en Cummins, M., *Gepersonaliseerd leren in Nederland, Australië, Canada, Europa en de VS*. NMC Horizon Project - Strategic Brief. 2/1, 2015. Austin, Texas: The New Media Consortium; en Zoetermeer: Stichting Kennisnet.

Kalsky, M., *Alsof ik thuis ben*. Samenleven in een land vol verschillen. Almere: Parthenon, 2013.

Kalsky, M., en Pruijm, F., *Flexibel geloven*. Zingeving voorbij de grenzen van religies. Vught: Skandalon, 2014.

Kennedy, J., *Bezielende verbanden*. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

Kennedy, J., *Stad op een berg*. De publieke rol van protestante kerken. Zoetermeer: Boekencentrum, 2010. Körver, S.J., In het oog in het hart. Geestelijke verzorging 2.1. Nijmegen: Valkhof Pers, 2014.

Nauta, R., *Paradoxaal leiderschap*. Schetsen voor een psychologie van de pastor. Nijmegen: Valkhoff Pers, 2006.

Oh, K., en Nussli, N., *Teacher training in the use of a three-dimensional immersive virtual world: Building understanding through first-hand experiences* *Journal of Teaching and Learning with Technology*, Vol. 3:1, 2014, pp. 33 - 58.

Protestantse Kerk, *Positie van de hbo-theoloog - kerkelijk werker*. Rapport Generale Synode, april 2011.

Slendebroek-Meints, J., *Help!* Onderzoek binnen CGK, NGK en GKV naar huidig en gewenst diaconaat en wat daarvoor nodig is. Zwolle: Centrum voor Samenlevingsvraagstukken, 2014.

Top, B. (red.), *Religie en verdraagzaamheid*. 10 gesprekken over tolerantie in een extreme tijd. Kampen: Ten Have, 2005.

Van Uden, M., Pieper, J., *Wat baat religie?* Godsdienstpsychologen en godsdienstsociologen over het nut van religie. Nijmegen: KSGV, 1998.

Uden van, M., Pieper, J., *Zichtbare en onzichtbare religie*. Over de varianten van religieuze zin. Nijmegen: Valkhof Pers, 2009.

Vink, N., *Van rooms naar hedendaags spiritueel*. De zoektocht van een randgelovige. Zoetermeer: Meinema, 2011.

Zondervan, T., *Bricolage en bezieling*. Over jongeren, cultuur en religie. Averbode, 2011.

Geraadpleegde websites

<https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/2015/advies-strategische-agenda-hoger-onderwijs-en-onderzoek-2015-2025/item7299> [12-2-16]

<https://www.onderwijscooperatie.nl/wp-content/uploads/Voorstel-Herijking-Bekwaamheidseisen-2014.pdf> [12-2-16]

<http://www.elearnspace.org/Articles/connectivism.htm> [12-2-16]

http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-Rapporten/2013-11-01__WRR_Naar_een_lerende_economie.pdf [12-2-16]

<https://www.waag.org/sites/waag/files/public/media/publicaties/trendrapport-2014low.pdf> [12-2-16]

<http://techshop.ws/images/0071821139%20Maker%20Movement%20Manifesto%20Sample%20Chapter.pdf> [12-5-2-16]

http://www.downes.ca/files/books/Connective_Knowledge-19May2012.pdf [12-2-16]

<http://www.nlqf.nl> [12-2-16]

